

De betekenis van Prof. Dr. N. J. Polak voor 'financial accounting' en 'management accounting'

N. J. Polak-lezing uitgesproken op het fma-congres op 7 juni 1990 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

Prof. Drs. R. Burgert

Van de jaren negentig naar bijkans driekwart eeuw geleden.

Deze lezing handelt over een deel van het wetenschappelijk werk van Prof. Dr. N. J. Polak (1887-1948), gewoon hoogleraar in de Bedrijfsleer aan de Nederlandsche Handelshoogeschool, later Nederlandsche Economische Hoogeschool, van 1921 tot zijn plotselinge dood in 1948, tijdens de oorlog door de bezetter terzijde geschoven. All round econoom, accountant en belastingdeskundige met een zeer omvangrijk oeuvre. Een proefschrift, dat na 29 jaar in 1950 de negende druk beleefde en in het Frans en Duits is vertaald, meer dan 200 andere publikaties. Sterk betrokken bij onderneming en maatschappij, zeer erudiet en kenner van de Europese klassieke literatuur, in overtuiging liberaal, in levensbeschouwing humanist. Als oud-leerling in de jaren 1933-1938 thans over hem spreken, over zijn betekenis voor 'financial accounting' en 'management accounting', staat in het teken van bescheidenheid en dankbaarheid. Ik streef ernaar Polak, zij het bekort, veel aan het woord te laten. Driekwart eeuw geleden, want zijn twee eerste publikaties over effectenwaardering bij spaarbanken en over een aandelenemissie zonder claimrecht dateren van 1916.

Vroeger bestond er geen scheiding tussen een

algemeen-economische variant en een bedrijfs-economische variant. Alle studenten ondergingen in dezelfde mate de invloed van de docenten, die de algemene leer en de bedrijfseconomie onderwezen. Voor de algemene leer was dat Prof. Mr. F. de Vries, voor de bedrijfseconomie Prof. Dr. N. J. Polak en Prof. Dr. Ir. J. Goudriaan. F. de Vries is te typeren als een analyticus, die eclecticisch en instrumenteel denkt. Polak sluit daarop aan. Hij denkt vanuit de analyses van de algemene leer en richt zich vooral op het analyseren, verklaren en begrijpen van praktische problemen, mogelijkwijs leidend tot voorstellen tot beter inzicht en tot verbetering. Deze werkwijze kondigde Polak reeds aan in zijn oratie¹ in 1922, waarbij ik thans een ogenblik stil wil staan.

Hij beschrijft daarin, hoe de algemene economie en de bedrijfsleer zich tot dan mét het economisch leven hebben ontwikkeld, 'de ene tot een wetenschap, die reeds op enige belangrijke resultaten mag wijzen, de andere vooralsnog tot een uitgebreide techniekbeschrijving en een empirische kunstleer'. Uit dit primitieve stadium wil hij de bedrijfsleer opheffen, echter niet door een benadering vanuit een ivoren toren. De bedrijfsleer moet weliswaar blijven voorzien in de behoefte van de praktijk aan voorlichting voor

Prof. Drs. R. Burgert is emeritus hoogleraar aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam.

door te voeren verbeteringen, maar – zo vraagt Polak zich af – 'hoe ware het mogelijk deugdelijke verbeteringen te ontwerpen, zonder het bestaande te doorgronden, zonder te weten, hoe de organen van het tegenwoordige stelsel in onderling verband functioneren?' Dat moeten de beoefenaren van de bedrijfsleer nagaan, zich daarbij beperkende tot de opsporing én verklaring der werkzame tendensen, tot een onderzoek naar hun causale samenhang. De bedrijfsleer van toen wordt echter niet de bedrijfskunde van nu, veeleer echte bedrijfseconomie. Immers, de beoefenaar van de bedrijfsleer moet volgens Polak niet trachten de technische, psychologische, juridische en economische tendenzen te doorgronden, maar moet zich beperken tot de economische. De bedrijfsleer zal worden een tak van de economische wetenschap. Deze wetenschap heeft de eigenaardigheid, dat zij eerst 'de heersende wetten in de grote, alomvattende maatschappij heeft opgespoord en eerst daarna tot onderzoek der organen is overgegaan'. Dit onderzoek op het terrein van de onderneming wordt de taak van de bedrijfsleer, onderzoek 'op een terrein voor welks exploratie de economen de technische outillage missen'. Dit concretiserend, wijst Polak erop, dat de economen eerst met vrucht voorschriften voor het circulatie-bankwezen konden ontwerpen, nadat zij de oorzaken van bijvoorbeeld de wet van Gresham en de kwantiteitsverhoudingen tussen ruilmiddel-omloop en goederen-omloop hadden onderzocht. Dienovereenkomstig zal de bedrijfsleer aan een financieringsplan het onderzoek naar het bestaan der onderscheiden kredietsoorten laten voorafgaan.

Van dit laatste onderzoek is zijn proefschrift uit 1921: 'Enige Grondslagen voor de Financiering van de Onderneming' een fraai voorbeeld. Daarbij moet men de afspraak met Dr. B. H. de Jongh, die te zelfder tijd zijn proefschrift over 'Effecten- en Credietvormen' voorbereidde, niet vergeten.

Uit methodologisch oogpunt gezien is het duidelijk, dat Polak niet gestreefd heeft naar een normatieve bedrijfseconomische theorie, waarin alle verschijnselen uit één oorzaak, het economisch motief, worden verklaard.² In plaats daarvan

steunde hij op de analyses, die in de algemene economie gegeven waren. Daarop greep hij veelvuldig terug. Hij toonde verwantschap met Marshalls gedachte, dat de economie niet bestaat uit een volgroeid geheel van leerstellingen, maar uit 'a set of tools', die gebruikt én vervolmaakt worden bij het onderkennen en oplossen van de zich in de werkelijkheid voordoende problemen. Zijn analyses en zijn onderwijs waren dan ook a-dogmatisch, stimulerend tot zelf denken en kritiek. Hij verlangde reeds wat men thans een scriptie noemt. Zijn verplichte literatuur was vooral Duits en Amerikaans. Als gekozen speciaal onderwerp kon men Kleerekopers leerboek 'Bedrijfseconomie' bestuderen; om het uit de eerste hand te horen, kwam Limperg in 1937 college geven over de vervangingswaardeleer.

Na aandacht te hebben besteed aan Polaks werkwijze wil ik thans overgaan tot 'financial accounting'. Reeds in 1924 publiceerde Polak zijn artikel 'Waarderings- en balansproblemen'.³ Daarin stelt hij de vraag aan de orde, of de – thans vrijwel uit de economie verdwenen – 'Oostenrijkse waardeleer de weg zou kunnen wijzen naar de brug, die verkoopwaarde en bedrijfswaarde verbindt en naar het inzicht, dat waarde en reproductiekosten wel de neiging hebben samen te vallen, maar dat de eerste niet zonder meer door de laatste wordt bepaald'. Typerend voor zijn werkwijze is weer, dat hij geen nieuw systeem van balanswaardering wenst aan te bevelen, maar slechts zal trachten de bestaande gebruiken te analyseren en te verklaren. Dit artikel heeft helaas in kringen van bedrijfseconomen en accountants niet veel bekendheid gekregen, doordat hij het publiceerde in 'De Economist'. Als auteurs, die menen – let wel, in 1924 – dat de reproductiekosten het waardeprobleem beheersen, worden alleen Carey en Schmidt genoemd. Limpergs waardeleer was hem uiteraard nog onbekend. Gezien de langdurige discussie, die in ons land over de waardeleer is gevoerd, wil ik trachten de essentiële elementen in dit betoog de revue te laten passeren. Daarbij zal opvallen, dat Polak de relatie tussen opbrengstwaarde en vervangingswaarde anders uitwerkt dan de laagste van de twee bepalend te achten voor *dé* waarde

en dat hij geen bezwaar heeft tegen de uit de sluitstukredenering voortvloeiende 'differentiële waarde'.⁴

Overwegende betekenis in het betoog komt toe aan het begrip bedrijfswaarde, dit is de (contante waarde van de) subjectief geschatte opbrengst, verminderd met een risico-premie en met de ter verkrijging van de opbrengst noodzakelijke complementaire kosten.

De bedrijfswaarde van een voor éénmalig gebruik geschikt goed in het bezit der onderneming komt statisch beschouwd overeen met de vervangingswaarde. Statisch beschouwd, dat wil zeggen, dat evenwicht tussen prijzen en kosten verondersteld wordt. Elke prestatie van duurzame produktiemiddelen heeft een waarde, gelijk aan het verschil tussen de opbrengst van het produkt en de complementaire kosten. Het levert naar Marshall een 'quasi-rent', voortvloeiend uit de marktprijzen van produkt en complementaire kosten. Ook hier zal, statisch beschouwd, bij evenwicht tussen prijzen en kosten, het duurzame produktiemiddel te koop zijn voor een prijs, waarbij verdeling van die prijs over zijn individuele prestaties leidt tot de prijs van de enkele prestatie, die met de 'quasi-rent' overeenstemt. Bij prijsveranderingen kan deze 'quasi-rent' sterk afwijken van de prijs der prestatie, die uit de vervangingswaarde kan worden afgeleid. De immateriële waarden, die een onderneming bezit, leveren een eigenlijke 'rent' op, die men, evenals de 'quasi-rent', kan verdisconteren door verkoop.

De stap van de statische beschouwing naar de realiteit wordt gezet door het introduceren van prijsveranderingen op de markt voor het produkt en op de markten voor de complementaire produktiemiddelen.

Stijgt de prijs van het produkt en heeft de produktie plaats met afnemende kosten, dan zal de concurrentie de prijsverhoging van het produkt spoedig ongedaan maken. Korte tijd zal de onderneming méér willen besteden voor de complementaire produktiemiddelen dan hun geldende marktprijzen, maar spoedig zal in het vooruitzicht van de prijsdaling van het produkt haar waardering weer terugvallen tot hun vervangingswaarde.

Heeft de produktie echter plaats met toene-

mende kosten, dan zal de prijsverhoging van het produkt gehandhaafd blijven. Blijven de complementaire produktiemiddelen voor onveranderde prijzen aangeboden, dan geniet de onderneming een 'rent', die vervreemdingswaarde heeft. De complementaire produktiemiddelen zijn dan tezamen niet méér waard dan de opbrengst van het produkt, verminderd met de vervreemdingswaarde van de 'rent'. Daaruit is af te leiden, dat de waarde van de complementaire produktiemiddelen afzonderlijk, indien zij niet met hun vervangingswaarde overeenkomt, althans sterk daaraan tendeert. Polak wil dit resultaat niet rechtstreeks bereiken door aan te nemen, dat niemand aan enig goed een hogere waarde zal toekennen dan die, waarvoor hij het goed kan verkrijgen of vervangen. Dit 'schijnbaar axioma' heeft volgens hem tot misverstanden aanleiding gegeven.

Is de bij de produktie met toenemende kosten optredende 'rent' niet te vervreemden, dan is de bedrijfswaarde van de gehele groep complementaire produktiemiddelen gelijk aan de prijs van het produkt. Heeft de onderneming er daarvan één in voorraad, dan is de bedrijfswaarde daarvan in deze produktie gelijk aan de opbrengst van het produkt, verminderd met de marktprijzen van de overige complementaire goederen. De onderneming zal dus het in voorraad zijnde produktiemiddel slechts in een ander produktieproces aanwenden, wanneer het aldaar tenminste zijn bedrijfswaarde in het beschouwde produktieproces belooft op te brengen. Voor dat andere produktieproces kan de waarde van het voorradige produktiemiddel dus niet op zijn vervangingswaarde gesteld worden.

Tegen deze redenering – aldus Polak – kan aangevoerd worden, dat de bedrijfswaarde van het voorradige produktiemiddel ten dele aan de hiervoor genoemde 'rent' moet worden toegerekend. Voor deze toerekening is de vervangingswaarde van het voorradige produktiemiddel van betekenis, omdat het te eniger tijd uitgeput zal raken. Het gaat dan echter niet om de ogenblikkelijke prijs op de inkoopmarkt, maar om de te schatten toekomstige vervangingsprijs. De invloed van de huidige vervangingsprijs is des te groter naarmate het vervangingstijdstip dichterbij is,

Daalt de prijs van het produkt bij gelijkblijvende

prijzen van de complementaire produktiemiddelen, dan dient de vraag: liquideren of doorgaan, zich aan. Men zal doorgaan, zolang de opbrengst van het produkt hoger is dan de som van de uit de vervreemdingswaarde of uit de waarde in andere aanwending afgeleide waarde van de enkele prestatie van het duurzaam produktiemiddel en de marktprijzen van de overige complementaire goederen. Het einde komt, wanneer het duurzaam produktiemiddel niet langer tot presteren in staat is.

Prijsveranderingen van het produkt en van de overige complementaire produktiemiddelen zullen met name voor duurzame produktiemiddelen, dragers van 'quasi-rents', de tendens tot overeenstemming van bedrijfswaarde en vervangingswaarde verstoren. Het verschil tussen opbrengstprijzen en complementaire kosten zal men dan toerekenen aan het produktiemiddel, welks vervanging het verst verwijderd ligt. Dit produktiemiddel vormt de overgang van het dadelijk vervangbare naar het onvervangbare – uiteindelijk de 'producer's rent' – uit de toerekeningsleer.

Kortheidshalve laten wij de overige door Polak veronderstelde combinaties van veranderingen van marktprijzen en prijzen van complementaire middelen buiten beschouwing.

Met nadruk introduceert Polak vervolgens in deze redenering het subjectieve element. Dit bestaat hierin, dat enkele van de marktprijzen voor het produkt en voor de produktieve krachten geen marktprijzen van hetzelfde ogenblik zijn. De onderneming kan deze prijzen, die in de toekomst liggen, slechts schatten en deze subjectieve schatting is mede grondslag voor de waardering van de verschillende goederen. Wegens onzekerheid dezer schattingen zal de onderneming rekening houden met een risico-premie. Verschillen in de schatting van de desbetreffende marktprijzen en van de risico-premie leidt er ook toe, dat de waarde, die op een bepaald moment aan een bepaald goed wordt toegekend, van onderneming tot onderneming kan verschillen. Ook aan de gelijkheid van bedrijfswaarde en vervangingswaarde wordt daardoor afbreuk gedaan, echter

zonder het verband tussen beide geheel te verbreken. Dit verband tussen beide is niet geheel los, omdat de schatting van de opbrengst van het produkt onder de invloed staat van de aanbodprijzen van de samenstellende goederen en omdat de vervangingswaarde van een reeds in het bezit van de onderneming zijnde goed, maar dat binnenkort vervangen moet worden, nu reeds haar invloed doet gelden.

Duurzame produktiemiddelen kunnen slechts bij uitzondering geïsoleerd gebruikt worden: het vrachtschip in de wilde vaart bijvoorbeeld. Zo'n schip zal verkocht worden, wanneer zijn vervreemdingswaarde hoger is dan zijn bedrijfswaarde. Ligt de vervangingswaarde in dat geval boven de bedrijfswaarde, dan blijft het schip in gebruik tot het versleten is. Een nieuw schip wordt alleen gekocht als de bedrijfswaarde hoger is dan de aanbodprijs. Behoren meerdere soorten duurzame produktiemiddelen tot de complementaire verbondenheid, dan kan uit de waarde van de groep de waarde van een individueel produktiemiddel alleen bepaald worden door de sluitstukredenering. Valt uit de groep één produktiemiddel weg, dan is de keuze: vervanging van het weggevallen goed of (gehele of gedeeltelijke) liquidatie van het bedrijf. Heeft een lijnvaartredrij, die haar diensten met niet minder dan vijf gelijke schepen kan onderhouden en die een gezamenlijke waarde hebben van vijf miljoen gulden, één schip verloren, dat voor anderhalf miljoen gulden vervangen kan worden, dan daalt de waarde van de vier overige schepen tot drie en een half miljoen, de bedrijfswaarde van de oorspronkelijke groep verminderd met de vervangingswaarde van het ontbrekende schip. De vervangingswaarde van die duurzame produktiemiddelen, welke vervanging aanstaande is, vormt de belangrijkste factor ter benadering van de waarde van het geheel.

Tot zover Polaks beschouwingen over de waarderingsproblemen. Zijn beschouwingen bestrijken de waardering voor kostprijzenberekeningen, aankopen, investeringsbeslissingen, buitengebruikstellingsbeslissingen en beslissingen over bedrijfsvoortzetting en liquidatie.

Ik kom nu tot de balansproblemen. Bij Polak is er geen sprake van één leerstuk 'waarde en winst'⁵, integendeel, de balansproblemen zijn van geheel andere aard. De jaarlijkse balans heeft niet tot taak 'de vermogenstoestand' der onderneming te leren kennen. Die kennis is nodig op het ogenblik, dat de ondernemingsleider bijzondere maatregelen moet treffen of buitengewone transacties wil ondernemen. Dat ogenblik valt slechts bij toeval samen met de jaar-ultimo. Hij en zijn wederpartij, de kandidaat-koper, de aspirant vennoot, de bankier en andere kredietverleners zullen naar hun eigen subjectieve schattingen te werk gaan. De jaarlijkse balans dient een ander doel, namelijk winstbepaling en winstverdeling: hoeveel overtollige vlottende middelen zijn er, welk deel kan worden vrijgegeven en welk deel dient de onderneming zelf opzij te leggen? Daarbij moet kapitaalsurplus van kapitaalmutatie onderscheiden worden teneinde de gerechtigden te doen weten, of zij een winstuitkering dan wel een kapitaal terugbetaling ontvangen.

Echter, niet elk kapitaalsurplus boven het aanvangskapitaal is voor uitdeling vatbaar: 'alleen vlottende middelen, die nu en in de toekomst overtollig zijn om het bedrijf op peil te houden en op dat peil te kunnen voeren, kunnen voor uitdeling in aanmerking komen'. Om te bepalen, hoeveel er voor uitkering beschikbaar is, moet men tweërlei in het oog houden:

- 1 een kapitaalsurplus kan slechts worden uitgekeerd, wanneer het in vlottende middelen beschikbaar is gekomen;
- 2 overtollige vlottende middelen kunnen slechts worden uitgedeeld, voor zover zij kapitaalsurplus zijn.

Aan de eerste regel wordt voldaan door een goed nooit voor een hoger geldbedrag op de balans op te nemen dan men voor zijn verkrijging uitgaf. Dit doende, vindt geen waardering in de eigenlijke zin van het woord plaats. Polak wijst daar nadrukkelijk op. Men moet dan ook niet spreken van aanschaffingswaarde, maar van aanschaffingsprijs.

De tweede regel eist wél een echte waardering. Is

de bedrijfswaarde lager dan de aanschaffingsprijs, dan kan er van een kapitaalsurplus geen sprake zijn, zolang deze waardevermindering niet door aanwas uit andere hoofde is gecompenseerd. Dit vereist een confrontatie van de aanschaffingsprijs met de subjectieve bedrijfswaarde, ook al moge deze met liquidatiewaarde of vervangingswaarde geheel of nagenoeg geheel samenvallen. Voor duurzame produktiemiddelen dienen eerst de verbruikte prestaties door middel van afschrijving op basis van de aanschaffingsprijs uit de balans verwijderd te worden. Vervolgens dienen de nog aanwezige prestaties gewaardeerd te worden. Hun bedrijfswaarde kan gedaald zijn, door een daling van de schatting van de opbrengst of doordat een met het produktiemiddel complementair verbonden deel van de installatie vervangen zal moeten worden voor een prijs, die de waardering, die de onderneming voor zulk een goed op zichzelf heeft, te boven gaat. Door toerekening wordt de waarde van de overige delen der installatie verminderd. Dit verklaart zowel de gewoonte om af te schrijven naar gelang van de bedrijfsresultaten als de vergrote afschrijving bij stijging van de vervangingswaarde.

De vervangingswaarde zal stijgen in tijden van stijgende en hoge conjunctuur, in tijden van grote vraag naar het produkt en van uitbreiding. Uitbreiding zal alleen plaatsvinden, wanneer de prijs van het produkt zodanig is gestegen, dat de hoge prijs voor de prestaties van de duurzame produktiemiddelen daardoor zal worden vergoed. De kosten van de laatste toevoeging doen de opbrengst van het produkt en de 'quasi-rent' van de oude, voor lage prijs gekochte produktiemiddelen stijgen, waardoor de winst stijgt. Echter, de oorzaak die de winst doet stijgen, maakt ook dat toekomstige vervanging tegen *hoge* prijzen moet plaatsvinden. Schat de onderneming, dat de 'quasi-rents' zullen gaan dalen, dan kan de vervangingswaarde boven de bedrijfswaarde komen. Is zij toch bereid de hogere vervangingswaarde te betalen, dan wordt de waarde van het overige bezit omlaag geduwd, vandaar vergrote afschrijving. Daar er causaal verband is tussen hoge winst en hoge vervangingswaarde ziet men

hoge winst met vergrote afschrijving samen gaan. Verwacht de onderneming, gelijk zovelen in tijden van hoge conjunctuur, een voortdurend verhoogd prijsniveau voor produkt en produktiemiddel en geeft zij daarvan blijk door uitbreidingsinvesteringen, dan drukt de hoge prijs daarvan de waarde niet naar beneden. Schrijft men dan toch versterkt af, dan doet men dat om de kapitaalaanwas niet tot uitdrukking te brengen, bijvoorbeeld, omdat men de vlottende middelen zo goed kan gebruiken ter vergroting van de investeringen. Er is namelijk ook kapitaalaanwas, wanneer de schatting der toekomstige opbrengsten hoger uitkomt dan tevoren, ook al blijven de hoeveelheden goederen dezelfde. Is zij in vlottende middelen beschikbaar, dan is zij ook uitkeerbaar.

Met kennelijke instemming citeert Polak een student, die de controverse tussen de Marxistische en Oostenrijkse waardeleer als volgt typeerde: niet in Hamiltons, maar in hedonen wordt de waarde gemeten.

Voor inflatietijden acht Polak het een taak voor de geldtheorie om een waardemeter te vinden, waarmee men schijnbare van werkelijke kapitaalaanwas kan onderscheiden.

Polaks begrip bedrijfswaarde wordt tegenwoordig in vele jaarverslagen genoemd, maar niet vaak toegepast. Het is te betreuren, dat de wetgever zijn beschouwingen niet begrepen heeft. Blijkens het thans van kracht zijnde Besluit waardering activa is de bedrijfswaarde namelijk alleen toegestaan voor niet te vervangen duurzame produktiemiddelen.

In 1929 werkt Polak het vraagstuk van de afschrijvingen⁶ op analoge wijze verder uit. Onder statistische omstandigheden komt hij bij gelijkblijvende waarde van de jaarprestaties tot afschrijvingen volgens de annuïteitenmethode. Meestal echter zullen de opbrengsten dalen en de complementaire kosten stijgen, hetgeen in een zeer bekend geworden grafiek geïllustreerd wordt. De concave curve voor de netto-opbrengsten wordt onderkend als een afdalende rekenkundige reeks van de tweede orde. Voor de verschillende waarden van de levensduur en de rentevoet worden

eveneens bekend geworden nomogrammen getekend. De afschrijvingen blijken bij verschillende waarden voor i en n de eerste jaren te stijgen, doordat de daling van de opbrengsten kleiner is dan de daling van de rente en daarna, ongeveer symmetrisch aan de stijging, te dalen. Men maakt geen grote fout, aldus Polak, wanneer dat deel der afschrijvingscurve wordt vervangen door een horizontale rechte. Wiskundige berekening van de lengte van de periode, gedurende welke de afschrijvingen stijgen, leidt dan bij benadering tot gelijkblijvende afschrijving over een periode, gelijk aan het dubbele van de stijgingsperiode. Ook deze periode blijkt eenvoudig te benaderen: men stelle de voor de afschrijving te hanteren gebruiksduur op $4/5$ deel van de oorspronkelijk geschatte gebruiksduur. De op die basis berekende gelijkblijvende afschrijving voere men door gedurende $3/5$ deel van het aantal jaren van de geschatte gebruiksduur, waarna de som der afschrijvingen op ongeveer 75% uitkomt. De resterende 25%, voor zover niet gedekt door de restwaarde, vereisen dan nog afschrijving gedurende de laatste $2/5$ van de gebruiksduur. Aldus bereikt Polak een theoretische fundering van het algemeen gebruik en een bestrijding van theoretisch gekunstelde stelsels, die in de praktijk geen weerklank vinden.

Na aandacht geschonken te hebben aan produktiemiddelen met sterk afwijkende patronen voor het verwachte verloop van de opbrengsten en de complementaire kosten worden prijsveranderingen en conjunctuurfluctuaties in aanmerking genomen. Dan wordt de gelijkheid voor iedere periode van het verschil tussen de begin- en eindwaarde van een activum enerzijds en de kosten van de gebruikte prestaties anderzijds verbroken.

De netto-opbrengsten volgen niet meer de oorspronkelijk veronderstelde curve, doch slingeren zich daarom heen. Zodra een deel van de werkelijkheid bekend wordt, is herziening nodig, vooral, wanneer de eerste gebruiksjaren in een tijdperk van hoogconjunctuur vallen: de aanvankelijk hoge opbrengsten zullen gevolgd worden door lage, enerzijds door toeneming van de complementaire kosten door enige overbelasting en anderzijds doordat bij gunstige conjunctuur

modernere werktuigen in gebruik genomen worden en verbeteringen elkaar sneller dan anders opvolgen, zodat snellere veroudering optreedt. Hoge opbrengsten thans leiden tot lagere opbrengsten later, zodat verhoogde afschrijving nodig is. Dat is ook nodig als men afschrijving als waardevermindering wil zien: de complementaire verbondenheid van oude en nieuwe machines brengt met zich, dat de dure aanschaf van nieuwe machines de waarde van de reeds aanwezige verlagen. De afschrijving moet derhalve verhoogd worden.

Bij ongunstige conjunctuur kan daarentegen de afschrijving niet verlaagd worden. De in die tijd lage vervangingswaarde zal zich waarschijnlijk tot het normale peil herstellen; hoge opbrengsten kunnen aanstaande zijn, maar het betrokken bedrijf kan ook duurzaam achteruitgaan. De voor statische omstandigheden afgeleide afschrijvingen blijven dus geboden. Ook dit houdt een bevestiging in van de praktijk.

Inmiddels is de praktijk veranderd. De eenvoudige lineaire afschrijving over de totale gebruiksduur overheerst, ongeacht de hoogte van de winst. Het is dubieus of dat een verbetering is. Daar staan echter de thans gebruikelijke zeer hoge winstinhoudingen tegenover.

Het nieuwe fenomeen van belastingheffing naar de winst brengt Polak ertoe zich in 1940 opnieuw met de winstbepalingsproblemen bezig te houden.⁷ De daarvoor belangrijke kern van de Wet op de winstbelasting is, dat de winst berekend moet worden door vermogensvergelijking, waarbij het zuiver vermogen bepaald moet worden door schatting van de verschillende activa en passiva overeenkomstig goed koopmansgebruik. Polak interpreteert de wet zo, dat onder zuiver vermogen moet worden verstaan het eigen kapitaal, dat tot uitdrukking komt op een balans, welke in evenwicht is met een overeenkomstig goed koopmansgebruik opgemaakte winst- en verliesrekening. De nadruk moet vallen op het adjectief 'goed' en niet op 'gebruik'. 'Goed' moet worden opgevat als bedrijfseconomisch verantwoord. Om vast te stellen, wat met goed koopmansgebruik overeenstemt, moet men dan ook

niet het oog richten op de aard van de vermogensbestanddelen, maar op de componenten van de winst. De kern daarvan wordt gevormd door de brutowinst op de goederenomzet. Twee aspecten van Polaks bekende beschouwing wil ik hier naar voren brengen: de wijze, waarop hij de complementaire verbondenheid van opvolgende transacties motiveert en de amendementen, die hij op het vervangingswaardestelsel voorstelt en die later in de literatuur weer opduiken.⁸

Polaks belangstelling gaat vooral uit naar de transacties, die elkaar met grote duurzaamheid opvolgen, zodat van afwikkeling geen sprake is. Of transacties in noodzakelijke continuïteit met elkaar verbonden zullen worden geacht, moet elke ondernemer zelf uitmaken. De aanwezigheid van vast personeel, duurzame produktiemiddelen, merken, reclamecontracten, cliëntiële en goodwill, waarmee ook de voorraad complementair verbonden is, zullen hem daar vaak toe leiden. Is de vervangingsprijs zodanig gestegen, dat hij deze te hoog acht, omdat hij prijsdaling verwacht, dan zal hij deze hoge prijs toch betalen, omdat verlies van cliëntiële en goodwill, doorgaande vaste lasten en veroudering van zijn duurzame produktiemiddelen zonder daarvoor opbrengsten te krijgen, een ernstiger kwaad betekenen. Deze aankoop tegen hoge prijs is geen nieuwe zaak, doch heeft een complementair karakter. In die gevallen moet winstbepaling door het vergelijken van opbrengsten met kosten van vervanging in overeenstemming met goed koopmansgebruik worden geacht. Dat doel kan worden bereikt door het vervangingswaardestelsel, het vervangingskoopstelsel en het ijzeren voorraadstelsel. Er is echter nog de moeilijkheid, dat de minister in de Memorie van Antwoord de toepassing van deze stelsels uitsluit door te verklaren, dat het wetsontwerp het buiten aanmerking laten van gerealiseerde waardeverminderingen niet toelaat. Daarop reageert Polak door erop te wijzen, dat door de verbondenheid van de omzetten en de voorraad de transacties nimmer tot afwikkeling komen, zodat waardeverminderingen ook nimmer gerealiseerd worden.

Ten aanzien van het vervangingswaardestelsel

merkt Polak op, dat men de winsten niet volledig berekent door alleen verkoopopbrengsten te confronteren met de gecalculeerde vervangingswaarde op het moment van verkoop. Men moet bovendien nagaan, of de gecalculeerde vervangingswaarde wel met de werkelijkheid overeenstemt. Met name, wanneer – aldus Polak – de calculatienormen, waarmee de vervangingswaarde is bepaald, nog niet zijn aangepast aan ingevoerde efficiënte methoden of bezuinigingen, verspillingen, nieuwe lasten, tegenvallers ten aanzien van de produktiviteit of zuinigheid. Deze verschillen komen bij de opstelling van de balans voor de dag.

Daarbij moet echter waardering tegen vervangingswaarde met een daarbij behorende prijsverschillenrekening voor de winstbelasting vermeden worden, want deze rekening is niet te rangschikken onder de in het wetsontwerp opgesomde aftrekbare passiva.

Vervolgens ontstaan nog problemen door vroegde of vertraagde vervanging. Winst door het goed kiezen van het vervangingstijdstip kan niet buiten aanmerking gelaten worden. Dit bezwaar wordt ondervangen door het vervangingskoopstelsel; aanvaardt men ook daarvoor een indifferente balanswaarde, dan komen wij bij het ijzeren voorraadstelsel.

De hier weergegeven beschouwingen van Polak zijn stellig van invloed geweest op zijn oud-collega Lieftinck toen deze tijdens de Korea-hausse het iets feitelijker lifo-stelsel toestond en op de Hoge Raad toen deze in 1956 het ijzeren voorraadstelsel onder zekere voorwaarden in overeenstemming met goed koopmansgebruik achtte.

Op het gebied van 'management accounting' waren de activiteiten van Polak minder omvangrijk, waaraan de taakverdeling tussen hem en Goudriaan niet vreemd was. Goudriaan doceerde namelijk in de huidige terminologie kostencalculatie en interne organisatie. Wel valt op enig pionierswerk te wijzen.

Reeds in 1921 zet Polak zich af tegen de toen blijkbaar geldende retrospectieve definities van

het begrip kostprijs.⁹ Daartoe beroept hij zich op Marshall: 'The sums of money that *have to be paid* for these efforts and sacrifices will be called ... expenses of production'. Dit prospectieve begrip, dat de economen nodig hebben voor de verklaring van de prijsvorming, is ook nodig 'voor de gestie van de enkele fabrikant'. Bij de produktie voor de markt berekent de fabrikant op grond van schattingen, wat hoeveelheid en prijs der aan te wenden produktieve krachten betreft, de toekomstige kostprijs van elke te vervaardigen hoeveelheid produkten. Eveneens schat hij de toekomstige opbrengst van elke te vervaardigen hoeveelheid. Op grond van een vergelijking van beide regelt hij zijn produktie.

De nacalculatie en de fabrieksboekhouding zijn daarnaast wel van belang, maar niet voor de prijsvorming. Het nut van de kostprijsboekhouding schuilt in de weergave van het verleden als leidraad voor de toekomst, met name voor de indirecte kosten, welke hoogte men niet op grond van technische gegevens kan schatten. Daarnaast is zij van belang voor de controle van de bedrijfszuinigheid en voor de vaststelling van de 'balanskostprijzen'.

In 1924, in de na-oorlogse depressie, mengt Polak zich in de discussie over de aanhoudende duurte en wijst onzuivere kostprijsberekening¹⁰ als één der mogelijke oorzaken aan, doordat alle producenten dezelfde calculatiefouten maken en evenwichtsherstellende krachten op sterke weerstand stuiten. Daarbij gaat het weer om het vasthouden aan aanschaffingsprijzen – thans voor duurzame produktiemiddelen. De kostencalculatie was weliswaar reeds enigszins los gemaakt van de historische kosten voor grondstoffen en verder verbeterd door het hanteren van de normale produktie voor de berekening van de opslagen voor de indirecte kosten, maar ten aanzien van de duurzame produktiemiddelen overheerste nog het vasthouden aan de op aanschaffingsprijzen gebaseerde afschrijvingen. Bovendien waren de installaties vaak tegen hoge prijzen door de na-oorlogse hausse sterk vergroot en was men door de grote fluctuaties in de bedrijfsdrukke het zicht op de normale produktie kwijtge-

raakt. In die situatie bepleit Polak de toepassing van het uit de economie bekende kostenbegrip op duurzame produktiemiddelen. Voor zover de installatie te groot is, behoren de kosten wél in de winst- en verliesrekening thuis, maar niet in de kostencalculatie. Bovendien dient men zich te realiseren, dat het nog werkende deel van de installatie voor niet méér in de kostencalculatie opgenomen moet worden dan de 'quasi-rent', die zij naar verwachting kan opleveren.

Een andere bijdrage tot 'management accounting' is zijn inleiding in 1929 voor het Internationaal Accountantscongres te Amsterdam over toe- of afnemende meeropbrengst in verband met de kostprijs.¹¹ Hij begint met een korte schets van de behandeling van de meeropbrengstwetten in de economie. Hij behandelt voor dit congres echter de beperkte vraagstelling van het kostenverloop bij produktievergroting in een bepaald bedrijf. Doordat de vraagcurve geheel onafhankelijk is van de kostencurve en de eerste vrijwel geheel imponderabel is, moet een algemene beschouwing beperkt blijven tot de kostencurve, hoezeer ook de bedrijfsleider in elk bepaald geval de vraagcurve in relatie tot de kostencurve in aanmerking neemt. Polak gaat systematisch na, hoe de hoogte van de kosten door uitbreiding van de produktie wordt beïnvloed. Ik geef dit betoog zeer kort weer.

Elk produktiemiddel geeft in het algemeen, tot zijn normale capaciteit bereikt is, toenemende en bij nog verdergaande produktievergroting afnemende meeropbrengsten, welke laatste bij de factor arbeid bovendien gepaard gaan met verhoging van de beloning.

Bij vergroting van het aantal arbeiders is de kwaliteit van het toegevoegde aantal lager dan die van het bestand. Aanpassing van deze lagere kwaliteit kost tijd. Bij uitbreiding van het aantal dode produktiemiddelen doet dit verschijnsel zich niet voor, omdat voor de produktieve krachten, die voor hun voortbrenging aan andere aanwendingen worden onttrokken, in vrijwel alle stadia een elastische vraag bestaat.

Vervolgens wordt de kostenverlagende substitu-

tie van produktiemiddelen en produktiemethoden door andere van grotere capaciteit behandeld. Daarbij wordt onder meer gewezen op de begrensdeheid naar beneden van deze substitutie door de mogelijkheid, dat het aanwenden van deze grotere en voordeligere produktiemiddelen met opoffering van de nog goed bruikbare aanwezige werktuigen niet voordeliger is dan de toevoeging van kleinere werktuigen met behoud van de bestaande.

Ten slotte wordt vermeld, dat het voordeel van de grote installatie vaak leidt tot installatie van deze produktiemiddelen op de groei; zolang een normale produktie-omvang nog niet is bereikt, treedt een kostenverlagende kracht op.

In een cijfervoorbeeld, waarin alle genoemde krachten werkzaam zijn, wordt de invloed daarvan bij produktievergroting gedemonstreerd. De kosten per eenheid voor door uitbreiding van de produktie telkens verschillend samengestelde totale installaties worden berekend zowel op basis van de normale produktie-omvang voor ieder soort produktiemiddel als op basis van de normale produktie-omvang van het cijfer als geheel. De werking van verhoging van de bezettingsgraad en van substitutie door werktuigen van grotere capaciteit worden zichtbaar gemaakt. Eerstgenoemde factor brengt mee, dat produktiegrootten, die gemene veelvoudigen zijn van de verschillende normale produktiegrootten van de verschillende samenwerkende werktuigen, telkens de laagste kosten per eenheid opleveren. Schaarse produktieve krachten als grond en gekwalificeerde arbeid, die niet of nauwelijks vatbaar zijn voor substitutie, zijn kostenverhogende krachten. Bij bedrijven met een hoog optimum vormt de toenemende wrijving door vergroting van de beheersorganisatie – bureaucratie – een kostenverhogende kracht. Bovendien is de niet ad libitum vermeerderbare capaciteit van de leider waarschijnlijk de determinerende factor voor de optimale capaciteit van een grote industriële organisatie.

Ten slotte komt de vraagzijde nog ter sprake. Het uit de kostenzijde afgeleide bedrijfsoptimum blijkt

niet gelijk aan het rentabiliteitsoptimum. Voor de leider van het bedrijf doet de geschetste kostenproblematiek zich voor telkens wanneer de vraag naar het produkt de normale bedrijfs capaciteit gaat naderen of overschrijden. Zijn reactie zal afhankelijk zijn van zijn verwachtingen omtrent de duurzaamheid van de toegenomen vraag en van het verwachte nabije verloop van de kosten, met name of vooralsnog afnemende dan wel toenemende kosten worden verwacht.

De vraagcurve oefent voorts zelfstandige invloed uit, wanneer twee produkten gemeenschappelijk worden voortgebracht. Worden zij met afnemende kosten geproduceerd, maar daalt de vraagcurve, dan kan de productie van het andere produkt slechts met toenemende kosten geschieden. Gaat de vergroting van de productie van één produkt gepaard met toenemende kosten, dan moeten voor de uitbreidingsbeslissing de kosten per eenheid van de toe te voegen hoeveelheid vergeleken worden met de vraagprijs voor het totale aanbod (Marshall's demand price). Gaat daarentegen de produktievergroting gepaard met afnemende kosten, dan moeten de kosten per eenheid voor de totale te produceren hoeveelheid met de vraagprijs vergeleken worden.

Rest mij nog Polaks bijdragen tot de accountancy. In 1922 behandelde hij de vraag of een algemene inrichtingsleer bestaanbaar is.¹² Evenals de bedrijfsleer bevond deze zich in het stadium van beschrijving van organisatie en boekhouding van verschillende bedrijven en andere huishoudingen. Polak wil trachten daaruit algemene regelen af te leiden. Daarvoor onderzoekt hij eerst de motieven voor het boekhouden, komt dan tot de stelsels van boekhouden die op die motieven aansluiten, op het afleggen van rekening en verantwoording en de daarop gerichte interne controle en ten slotte op de gewenste bedrijfseconomische statistiek. Een verstandig uittreksel uit dit referaat zou vermoedelijk nuttig zijn om vele studenten te genezen van hun weersin tegen het boekhoudonderwijs.

Even later (1924) houdt Polak zich bezig met de accountantsverklaring¹³ naar aanleiding van een

recente déconfiture van een hypotheekbank. Hij neemt kennis van de voor hypotheekbanken afgegeven verklaringen al of niet naast de enkele ondertekening van de balans en ontdekt daarin een grote mate van diversiteit en onduidelijkheid. Dit inspireert hem tot het voorstellen van een nieuw artikel 8 bis in het Reglement van Arbeid. Verkort weergegeven is de inhoud daarvan:

- elke verklaring houdt volledige accoordbevinding in, tenzij een uitdrukkelijk voorbehoud is te kennen gegeven;
- een voorbehoud kan niet worden vervangen door omschrijving van de verrichte arbeid;
- een verklaring betreffende een balans houdt in dat het lid van oordeel is dat de balans een juist beeld geeft van de vermogenstoestand.

Twee mogelijk motieven voor 'complaisance' worden uitdrukkelijk verworpen:

- verbloeming van ongunstige feiten om ernstiger onheil af te wenden en de kans op herstel niet af te snijden, is ontoelaatbaar; de accountant moet slechts verifiëren wat geweest is en de kans op herstel moet hem koud laten; daaruit volgt, dat hij toen – 1924 – de in de jaren zeventig ter sprake gekomen voorwaardelijke verklaring niet aanvaardbaar zou hebben gevonden;
- het argument, dat de cliënt bij al te streng optreden zich zal richten tot een andere accountant, die het niet zo nauw neemt, stelt het gehele beroep op lossen schroeven.

Aan zijn behandeling van de mechanisering van de administratieve arbeid (1927) als een substitutievraagstuk¹⁴ en aan zijn pleidooi voor de academische accountantsstudie (1938)¹⁵ met name voor de adviesfunctie ga ik stilzwijgend voorbij.

Polaks maatschappelijke geëngageerdheid maakt, dat zijn gepubliceerde bijdragen tot de bedrijfseconomie in de jaren dertig en daarna minder talrijk worden. Hij werkt dan vooral aan de toenmalige aanpassingspolitiek, de wenselijkheid van devaluatie, oorlogsschaarste en na de oorlog aan de financiële sanering, de wederopbouw en de financiering daarvan en de economische orde. Misschien heeft hij toen, aldus de heer

K. P. van der Mandele¹⁶ in 1948, te veel van zich gevergd.

Mijn betoog afsluitend, moge ik constateren, dat Polaks werkwijze veel overeenstemming vertoont met die van Marshall:¹⁷

'Induction, aided by analysis and deduction, brings together appropriate classes of facts, arranges them, analyses them and infers from them general statements...' Ook Polak kwam vanuit de praktische werkelijkheid na analyse en deductie tot menig waardevol 'general statement'. Een bijzonder kenmerk kwam daar nog bij: als zo'n 'general statement' het praktisch gedrag blijkt te bevestigen, dan stemt hem dat kennelijk tot voldoening. Ik denk, dat dit verband houdt met zijn groot respect voor zijn medemens. Hij is het kennelijk eens met de eens door hem geciteerde zin van Goethe: 'Ein guter Mensch in seinem dunklen Drange ist des rechten Weges wohl bewusst'. Als eens de geschiedenis van de Nederlandse bedrijfseconomie geschreven zal worden, zal de pionier Prof. Dr. N. J. Polak daarin een belangrijke plaats innemen.

Noten

- 1 N. J. Polak. Het huidige stadium en de naaste taak der bedrijfsleer, 1922, Verspreide geschriften, deel I, p. 1.
- 2 Th. Limperg, Verzameld Werk, deel I, 1964, pag. 35; S. Kleerekoper, Bedrijfseconomie, 1934, p. 24; J. C. Brezet, Rentabiliteit, liquiditeit en solvabiliteit als financieringsgrondslagen, opgenomen in Cost & Baet, 1963, p. 130 e.v.
- 3 N. J. Polak, Waarderings- en balansproblemen, 1924, t.a.p. p. 200.
- 4 Th. Limperg, t.a.p., p. 180 en p. 192.
Idem, De gevolgen van de depreciatie van de gulden voor de berekening van waarde en winst in het bedrijf, MAB, januari 1937, opgenomen in '1924 MAB 1960', p. 247.
- 5 Th. Limperg, t.a.p., deel 6, p. 291.
- 6 N. J. Polak, Afschrijving, 1929, t.a.p., p. 224.
- 7 N. J. Polak, Goed koopmansgebruik in verband met de winstbelasting, 1940, t.a.p., p. 251.
- 8 Zie bijvoorbeeld J. L. Mey, Transactie- en voorraadresultaten, MAB september 1953, en de Waardetheorieën in de bedrijfshuishouding, MAB november 1954.
- 9 N. J. Polak, A propos van de kostprijs, 1921, t.a.p., p. 291.
- 10 N. J. Polak, Onzuivere kostprijsberekening als duurtefactor, 1924, t.a.p., p. 296.
- 11 N. J. Polak, Toenemende of afnemende meeropbrengst in verband met de kostprijs, 1926, t.a.p., p. 308.
- 12 N. J. Polak, Is een algemene inrichtingsleer bestaanbaar? 1922, Verspreide Geschriften, deel II, p. 396.
- 13 N. J. Polak, De accountantsverklaring, 1924, t.a.p., p. 418.
- 14 N. J. Polak, Economische voorwaarden voor de mechanisering van de administratieve arbeid, 1927, t.a.p., p. 428.
- 15 N. J. Polak, De opleiding tot accountant, 1938, t.a.p., p. 433.
- 16 K. P. van der Mandele, In Memoriam, Verspreide Geschriften van Prof. Dr. N. J. Polak, deel I, pag. IX.
- 17 Alfred Marshall, Principles of Economics, 8e druk, 1920, p. 781. Ook door J. C. Brezet gebruikt als motto voor zijn proefschrift, Micro-economische en bedrijfseconomische winstbepaling, 1986.